

Faiq Ələkbərlı

*AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

II Yazı

Əhməd bəy Ağaoğlunda sosial-demokratizm, ya da marksizm ideyalarına yenidən maraqla Malta sürgünü (1919-1921) zamanı yaranmışdır. Belə ki, sürgündən azadlığa çıxdıqdan az sonra Sovet Azərbaycanının başçısı Nəriman Nərimanovun məktubunda Ağaoğlu yazırdı ki, Vətənə qayıtmaq və marksist-leninçilərlə bir yerdə sosializm uğrunda mübarizə aparmaq istəyir. Buna səbəb də, sürgündə olduğu zaman oxuduğu kitablardan əldə etdiyi qənaətdir ki, Qərb demokratları, xüsusilə də ingilislər ikiüzlü oyunlar oynayaraq yalnız Şərqi xalqlarını istismar etməyib, eyni zamanda Qərb xalqlarını da əsarət altında saxlayır. O, yazırdı: "Bütün bu müttəliflər, düşüncələr və bu müddətdə görmüş olduğum təcrübələr məni dərin və qəti bir imana gətirmişdir ki, istər Şərqdə, istərsə Qərbdə bütün ictimai üsul və bütün ictimai quruluş yalan, qaba sifət, güclülərin gücsüzləri əzmələri üzərində durmaqdadır. O şeyə ki, mədəniyyət, hürriyyət, müsavət deyirlər deyirlər zəhərli bir yalan, alçaq bir riyakarlıqdır ki, onların sayəsində ancaq qaba zülm və haqsızlıq səltənəti qurula bilər. Bu idarə üsulu öz yalan və riyakarlığı davam etdikcə bəşəriyyətə qurtuluş yoxdur və o bəşəriyyətə əziyyətə məhkumdur. Ondən ötrü yeganə qurtuluş hal-hazırda Rusiyada hökmfərma olan ideal sayəsində mümkündür. Mən bu hərəkət rəhbərlərinə, bəşəriyyətin xilaskarlarına istirahət, məhəbbət və səadət üçün imanla dolu yolda göstərən peyğəmbərlərə baxan kimi baxıram".

Ağaoğlunun yaşının kamil çağında marksizm nəzəriyyəsinə bu cür yanaşması göstərir ki, ondan öncə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, N.Nərimanovun və başqalarının bu cərəyana meyil göstərməsi təsadüfi olmamışdır. Sadəcə, Rəsulzadə marksizmə münasibətdə daim məsafəli davranıb marksizm-leninizmdən isə tamamilə uzaq durduğu halda, N.Nərimanov yalnız ömrünün son illərində sosial-demokratizm ətrafındakı oyunları dərk etməyə başlamış, ancaq yenə də ondan üz döndərməmişdir. Bu baxımdan Ə.Ağaoğlunun Malta sürgünündən sonra, müəyyən hisslərə qapılıaraq marksizm-leninizmə ideal kimi baxması təəccüblü deyil. Məhz bu hisslərin təsiri altında Ağaoğlu daha sonra məktubunda yazırdı ki, bolşevizm Şərqi üçün də yeganə qurtuluş yoludur. O, yazırdı: "Bu sugüvar, məzlum, təşkilatca zəif, mədəniyyətçə

avam, daimi surətdə əsarətə, qul olmağa məhkum olan Şərqi halı Qərbin üzərinə də fəna bir surətdə əks etmiş olur. Zira zəif Şərqi istismar altına alan Qərb imperialistləri Qərb zəhmətkeşlərini də istismar altına alıb boğmağa imkan qazanırlar və bu da ümumbəşəriyyət ailəsi arasında yaxın bir uyğunluq vücuda gətirir. Rusiya qəhrəmanlarının böyüklüyü də bu dərin həqiqəti dərk etməkdə, bir millətin başqa millət tərəfindən istismar altına alınmasını inkar etməkdə, onu milli müqəddaratını təyini, millətlərin federasiyonu və daxili işdə millətlərin ixtiyaratı prinsipləri ilə əvəz

lu, ancaq ümumilikdə onların yolunu getməmiş, əsasən islamçılıq, türkçülük və qərbçilik yolunu tutmuşdur. Bu baxımdan Çar Rusiyasında ifrat tərəqqiçilərdən sosial-demokratları, xüsusilə də onun bolşevik qanadını qəbul etməyən Ağaoğlu Osmanlı da isə "Gənc türklər"lə bəzi məsələlərdə fikir ayrılığı yaşamışdır. Müsəlman xalqlarının dirçəlişi məsələsində "Gənc türklər"in bütövlükdə doğru yol tutduqlarını qəbul etməklə yanaşı, Ağaoğlu əsasən iki məsələdə: 1) Avropa ideyalarını ifrat şəkildə təqlid etdiklərinə; 2) islamçılığın elmi nəzəriyyəsi yaranmadan onu siyasiləşdirdik-

itirdi, siyasiləşdi, partiyalaşdı və arxalandığı xalqı qeyb etdi".

Ağaoğlu ümumilikdə, yeni dövrdə tərəqqiçilərin başladığı yeniləşmə hərəkatını müsbət dəyərləndirmiş, ancaq onun elmi-nəzəri əsasları yaranmadan, ən azı müəyyən bir mərhələ keçmədən siyasiləşməsinə doğru hesab etməmişdir. Onun fikrincə, Türkiyədə yenilikçi Midhət Paşa və onun davamçıları olan "Gənc türklər"in ideyalarının Türk xalqları arasında özünə geniş tərəfəli arasında tapınmasının başlıca səbəbi elmi nəzəriyyəsi yaranmadan siyasətdən qaynaqlanması olmuşdur. O, yazırdı: "Hə-

sonralar, həmin məfhumun "İslam birliyi" uğrunda mübarizə aparən bütün qüvvələrə verilmiş ümumi siyasi-ideoloji bir ada çevrilməsində də müəyyən rol olmuşdu. Ancaq bütün hallarda Ə.Ağaoğlu da Ə.Hüseynzadə kimi, "panislamistlər" dedikdə, bütün "ittihadi-islam" tərəfdarlarını deyil, yalnız onun orta mövqedən çıxış edən "ağıllı ünsürlər"ini, yəni mötədil tərəqqipərvər hissəsini nəzərdə tutmuşdu.

Bunu sonralar Ə.Ağaoğlunun "panislamizm" anlayışına dəyişən münasibəti də göstərir. O, sonralar bu anlayış ətrafında Avropa, o cümlədən Rusiya millət-

Azərbaycan Türk fəlsəfəsindən yarpaqlar: Əhməd bəy Ağaoğlu

etməkdir. İşte Şərqi əsarətdən xilas edəcək və onunla bərabər Qərbi də qururata biləcək budur... Biz Şərqi millətləri bütün mövcudluğumuzla bu ideala ittihaq edəcək (qoşacaq) və Şərqi naminə onun vücuda gəlməsinə xidmət etməliyiz. Ələlxüsus İslam

lənə, yəni siyasi partiya halına gətirdiklərinə görə onlarla razılaşmırdı. O, yazırdı: "Bəziləri (tərəqqiçilər-F.Ə.) belə düşünür ki, bütün fəlakətlərin səbəbi müsəlmanların geriliyindən, onların dininin həyat uğrunda mübarizəyə yararsız olmasından irəli gəlir

min kütlələr nə mənəvi, nə də zehni cəhətdən "Gənc türkləri" qavramağa hazır deyildir". Əhməd bəy fikrincə, tərəqqiçilərin islamda yeniləşmə hərəkatını siyasiləşdirməsi mənfi nəticələrdən başqa bir şey verməmişdir. Üstəlik, bununla da elmi-rai-

çilərinin yaratdığı mənfi obrazı aradan qaldırmaq üçün qeyd edirdi ki, "müsəlmanlar qardaşdırlar" prinsipini irəli sürən islam, müsəlmanlar arasında qardaşlığa, ittifaqa və ittifaqa əsaslanır: "Fəqət bu ittihad və ittifaqımız avropalıların ixtirası və onları təqlid yolu ilə Rusiya ermənilərinin də istilah etdikləri "panislamizm" deyildir. Yəni bizim "ittihadımız" slavyan milləti arasında mövcud olan "panslavizm" fikri kimi ümumislamları da bir dövlətə ilhaq etmək və yaxud bir nöqtəyə ictimai edərək, ələmi-xristianlığa qarşı qiyam etmək fikri deyildir". Ağaoğlu yazırdı ki, onlarda "panslavizm"ə oxşar fikir yoxdur, ancaq belə bir fikir olsaydı pis olmazdı: "Kaş ki, bizdə dəxi böylə bir əsaslı fikir və mərkəzi-ictimaimiz ola idi də. Biz müsəlmanlar da böylə bir məsləkə xidmət etməklə iftixar edər idik. Fəqət nərdə bu fikir, nərdə bu mərkəz?! Böylə bir xəyaldən ibarət bulunan "panislamizm" fikrinə deyil, heç olmazsa ittihadi-islamıyyə-şəriyyətimizə xidmət etsələr də çox təşəkkür edər idik". Bununla da, Ağaoğlu "panislamizm" in müsəlmanların vahid dövlətinin yaradılması uğrunda mübarizə aparən bir cərəyan kimi verilməsinin əleyhinə çıxmışdı.

Ağaoğlu "panislamistlər" in əsas ideya xəttini "İslam millətçiliyi" nəzəriyyəsi kimi görmüşdür. Burada başlıca qayə müsəlman xalqlarının ayrı-ayrı millətlər şəklində deyil, vahid "İslam milləti" olaraq təməkləşməsindən söhbət gedir. "İslam millətçiliyi" nəzəriyyəsi onun "İslam görə və islamda qadın", "Müsəlman xalqlarının vəziyyəti", "Panislamizm və onun xarakteri", "Axund, İslam və Hatifülqeyb" və digər əsərlərində, həmçinin çoxsaylı elmi-nəzəri məqalələrində öz əksini tapmışdır. Həmin əsərlərində o, «İslam millətçiliyi» nəzəriyyəsi ilə bağlı iki məsələyə diqqət yetirilməsinə zəruri sayırdı: 1) İslam dünyasının fəlakətlərinin səbəbləri obyektiv təhlil edilməli və İslam millətinin qurtuluş yolu ruhanilərin təbliğ etdiyi İslamda deyil, mötədil tərəqqipərvər ruhlu İslamda axtarılmalı; 2) dini kimliklə (İslam) milli kimlik (türklük), dini özünüdəyir (İslamçılıqla) milli özünüdəyir (türkçülük) nəinki ziddiyyət təşkil edir, əksinə bir-birini tamamlayır.

lam Şərqi onu qəbul edəcəkdir və bütün Asiyayı, Afrikayı öz arxasında dartaraq bütün Qərbi də onun qarşısında səcdə etməyə məcbur edəcək, zəhmətkeş sinfi əsarətə alan yeganə vəsaiti-imperialistlərdən onu xilas edəcəkdir. Bu bərdə Bakı fəvqalədə tarixi bir rol oynaya bilər".

Nərimanovun onun bu istəyinə müsbət cavab verməsinə baxmayaraq, az sonra Ağaoğlu Azərbaycana dönmək fikrindən daşınmışdır. O, Nərimanovun yazdığı ikinci məktubunda Quzey Azərbaycana qayıtmamasına üç səbəb: 1) bolşeviklərlə həmfikir olmamasını; 2) türklər üçün qurtuluş imkanının təkcə Osmanlı türklüyündə qalmasını; 3) onu əsarətdən qurtaran Ankaraya (Atatürke) namus borcunun olmasını göstərmişdir. Bizcə, Ağaoğlunun çox qısa bir zamanda fikrindən daşınmasında xüsusilə də, rus bolşevizminin əsas mahiyyəti haqqında bilgilərinin artması mühüm rol oynamışdır.

Zaman zaman sosial-demokratizmə rəğbət bəsləyən Ağaoğ-

lu və bu vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün bütün həyat quruluşunu dəyişdirmək, Avropayı təqlidə başlamaq lazımdır. Belələri Avropa təsisatının qüvvəsinə hədsiz inamla yanaşaraq onu yoxlamaqdan, saf-çürük edib araşdırmadan, ölkələrində tətbiq etməyin zəruriliyi haqqında moizələr oxuyurlar".

Ağaoğlu belə bir qənaətə gəlmişdir ki, Osmanlıdakı tərəqqiçilər ilk dövrlərdə, yəni XIX əsrin sonlarına qədər islam ölkələrini Avropa elmləri və ideyaları ilə müalicə etmək yolu ilə canlandırmağa çalışmaq düzgün yol tutsalardı, onlardan bəziləri, xüsusilə səbirsiz olanları ("Gənc türklər") son nəticəni çıxarmağa tələsdilər. Halbuki din, siyasət, dövlət kimi mühüm məsələlərdə elmi həqiqətlərə çatmaq üçün səbir və təmkinlə hərəkət etmək lazımdır. Ə.Ağaoğluna görə, tərəqqiçilərdən bəziləri ("Gənc türklər") siyasi məsələlərə qarışmaq la bütün Şərqi inkişafına maneçilik yaratdılar: "Hərəkət həqiqi obyektivlik və rəsonallığıni

sonal hərəkət olan islamçılığı şübhə altına alınmışdır.

Ağaoğlu əvvəllər Hüseynzadədən fərqli olaraq, mühafizəkarlar və tərəqqipərvərlər arasında orta mövqedən çıxış edən "ağıllı ünsürləri" isə mötədil tərəqqipərvərlər deyil, "panislamistlər" adlandırmış və "panislamizm" anlayışını mütərəqqi bir məfhum kimi qəbul etmişdi: "Ağıllı ünsürlər hər iki ifrat cərəyanı (yni mühafizəkarlar və tərəqqiçilər – F.Ə.) birləşdirəcək və hər iki tərəfi razı sala biləcək elə bir yol-ideya yaratmaq istəyirlər ki, ifrat mütərəqqiçilərin xəyal etdikləri kimi, nə mücərrəd-zəminsiz, nə də köhnə-pərəstilik kimi zəmanənin ruhuna və dövrün tələbinə zidd olsun Bu panislamizmdir". Onun fikrincə, "panislamizm" özünün daxili məzmununa görə geriye dönmək olsa da, ancaq köhnəliyə qayıtmaq yox, daha inamla, daha qüvvətlə irəliyə getmək üçün geriye dönməkdir.

Ola bilsin ki, Ə.Ağaoğlunun "panislamizm" anlayışına ilk dövrlərdə müsbət münasibəti